

Шмарьова Т. О.

РЕЛІГІЙНІ ІНСТИТУЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЗА СИНОДАЛЬНОГО ПЕРІОДУ ЯК ЮРИДИЧНІ ОСОБИ

Статтю присвячено інституційній структурі православної церкви в Російській імперії за Синодального періоду. Окремі релігійні інституції розглянуто в контексті доктрини цивільного права і тогочасного законодавства як суб'єкти права церковної власності, але водночас – як складові єдиної помісної церкви, зв'язані правилами канонічності, ієрархічності, управління і контролю.

Ключові слова: Російська імперія, Синодальний період, православна церква, релігійні інституції, юридична особа.

Постановка проблеми. Церкву розуміють як громаду вірян і водночас як установу, яка має існувати до кінця світу. У канонічному сенсі церква – єдина, Свята, Соборна і Апостольська.

Наведене визначення не заперечує того факту, що єдина церква складається з помісних церков, а ті, у свою чергу, – з єпархій і окремих парафій, які, власне, і є громадами вірян. У канонічному розумінні єдність церкви – у множинності її структурних одиниць, оскільки всі релігійні інституції зв'язані між собою православною вірою, законом Божим, особливим порядком управління й Таїнствами.

Сформована традиція наділяти конкретні церковні громади майном була запозичена Київською Руссю з Візантії і прижилась на всіх територіях, які перебували в канонічному підпорядкуванні. Церкви і монастирі набували земельні володіння, інше нерухоме і рухоме майно здебільшого шляхом пожалувань і заповітів на спомин душі. Будучи власниками майна, не виключеного з цивільного обігу, названі церковні структури наділялись комплексом прав і обов'язків, що належали саме юридичним особам, попри той факт, що право Російської імперії таким поняттям не оперувало.

У Російській імперії за Синодального періоду церкви, монастирі і архієрейські будинки визнавалися власниками відокремленого майна, а отже, де-факто мали статус юридичних осіб.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю ґрунтовного вивчення історичного досвіду регулювання правового статусу церковних організацій як власників відокремленого майна задля його використання на сучасному етапі розбудови церковно-державних взаємин.

Вивченість теми. У різні часи до теми дослідження зверталися дослідники канонічного права М. Суворов, О. Павлов, В. Ципін, Є. Аквілонов.

Статусу релігійних організацій у контексті цивільного права приділили увагу цивілісти К. Анненков, Г. Шершеневич, В. Мишцин, К. Висоцький.

Праці названих авторів містять цінний матеріал для дослідження, утім, його предмета вони торкаються неповно або факультативно. Тільки аналіз дореволюційного доробку в цілому надає деталізацію і панорамність висвітлюваного питання. Дослідження сучасників стосуються здебільшого правового статусу церковних організацій на нинішньому етапі, тому авторка статті не аналізувала їх.

Згідно з Євангелієм від Іоанна (18:36) Церква Христова є Царством не від цього світу. Розвиваючи вчення святих отців, святитель Філарет (Дроздов), митрополит Московський і Коломенський, навчав, що «Церква є від Бога установлене товариство людей, які з'єднані православною вірою, законом Божим, священноначалієм і Таїнствами» [1]. За Є. Аквілоновим, «громада вірян» (співтовариство вірян), безумовно, входить у поняття «церква», але вони співвідносяться як частина і ціле. Більше того, громада є хоч і важливою, але другорядною складовою цього поняття: «...Церква являє собою не тільки співтовариство вірян, але водночас і співтовариство вірян, і боговстановлену установу для нашого спасіння» [2, с. 75]. Із зазначеного можна зробити висновок, що єдність цієї установи постає із множинності її складників – релігійних громад, із яких ця «боговстановлена установа» власне і складається.

Найдавніша християнська община являла собою союз християн, які проживали в місті чи в міському окрузі, протиставляючи себе нехристиянському населенню. Церковна організація утворювала самостійну інституцію, яка існувала в рамках наявних на той час держав, зокрема

Римської імперії, коли християнство спочатку жорстоко переслідувалось, а в подальшому було визнано й здобуло спеціальний статус. Для публічних богослужінь християнським общинам потрібні були особливі будівлі і речі, які, використані за своїм призначенням, набували статусу сакральних і в такий спосіб ніби вилучались із цивільного обігу. За О. Павловим, «...право церкви на придбання майна дано їй самим буттям, тому є правом необхідним. Власне, церква саме тому має майнову правоздатність, чому й кожна фізична особа в сенсі суб'єкта прав, тобто в силу внутрішньої необхідності» [3, с. 312]. І така внутрішня необхідність мала бути визнана державою. Таке визнання мало відбутися щонайменше у двох формах: 1) християни мали об'єднатися в корпорації, оскільки тогочасне римське право визнавало права фізичних і юридичних осіб (корпорацій); 2) держава мала визнати право церкви набувати майно.

За загальним правилом для відкриття колегії в Стародавньому Римі необхідно було отримати згоду імператора або сенату. Утім, для відкриття поховальних колегій така згода не була потрібна. Як зазначав І. Бердніков [4, с. 102], наприкінці I ст. н. е. з'явилися братства (*collegia funeraria*), які мали на меті достойне поховання їхніх членів. Вважалося, що на відкриття такої колегії згода була раз і назавжди дана законом, оскільки їх формування відносили до часів Нуми Помпілія [5, с. 41–44].

Після гонінь Диоклетіана Костянтин визнав християнство, надавши право церкві набувати майно всіма дозволеними способами. «За християнських імператорів майнова правоздатність церкви здобула державне визнання: церкві надано було право приймати дари і легати, а також право спадкувати за заповітом і без заповіту (в останньому випадку після єпископів і інших духовних осіб) <...> Право спадкування за заповітом за Юстиніана було гарантовано церкві навіть у тих випадках, коли, за принципами римського права, заповіт мав вважатися недійсним, а саме коли він складений був не на користь конкретної особи (*persona certa*), задіяної в цивільному обігу, фізичної чи юридичної, а на користь Господа Ісуса Христа, архангела чи одного із святих» [5, с. 381]. О. Павлов підтверджує зазначене: «Передовсім, церкві було надано найширше право придбання майна за заповітом: будь-який заповіт, у якому спадкоємцем було названо Христа або янгола, або якого-небудь святого, визнавався дійсним – у тому сенсі, що спадкове майно мало перейти до місцевої церкви, до якої належав заповідач» [3, с. 312].

Разом з тим церкви визнавалися єпископськими – в тому сенсі, що єпископ мав там найвищу владу (інколи згадуються ще кафедральні церкви). У подальшому відбулися процеси відокремлення приходських церков від єпископських. У «законі Зенона, виданому у 454 р., місцеві церкви в ім'я мученика, янгола або пророка є юридичними особами. Юстиніан не тільки закріпив за приходськими церквами права юридичної особи, а й намагався зробити приходські церкви здебільшого суб'єктами церковної власності з метою децентралізації церковного майна» [7, с. 79].

За законодавством імператора Юстиніана, «окрім єпископської церкви, яка первісно була єдиним церковним інститутом, наділеним правом юридичної особи в особі свого єпископа, до юридичних осіб належать: церкви взагалі, монастирі і богоугодні заклади» [8, с. 212].

Як убачається, спершу християнські колегії (братства), а в подальшому церкви (монастирі і богоугодні заклади) ще за часів Східної Римської імперії були визнані юридичними особами. Про таке визнання можна говорити, зважаючи на визнане державою за ними право набувати майно. Тобто вони були майново правоздатними, і на цій підставі набули статусу юридичних осіб. Цей статус належав окремим церквам як інституціям, які сформувалися історично і в подальшому були об'єднані в канонічному підпорядкуванні. Логічно було б визнати, що суб'єктами права власності на майно виступали саме окремі церковні інституції, які цим майном фактично володіли. Але в канонічній науці єдиної точки зору щодо суб'єкта права власності на церковне майно в цілому немає.

Існує думка, що «за канонічним правом православної церкви церковна община не може бути власницею церковного майна, оскільки в цьому разі слід було б заперечувати право всієї церкви бути юридичною особою <...> Церковна община може брати участь в управлінні церковним майном, але це не дає їй права володіти ним, адже в цьому разі і будь-який опікун міг би вважатися власником майна, яке передане йому саме як опікуну; подібним чином і теза про те, що члени церковної общини офірують на церкву, не дає общині права власності на церковне майно, оскільки її члени, здійснивши пожертву, не мають права самостійно розпоряджатися своїми жертвами, а завжди тільки з дозволу церковної влади, якій належить право вищого нагляду над власністю будь-якої окремої місцевої церкви» [9, с. 523].

Узагальнюючи концепції юридичної особи в римському праві і в сучасних теоріях, професор В. Єльєшевич зазначав: «...Для сучасного юриста головною ознакою юридичної особи є правосуб'єктність» [10, с. 467]. Юридичні особи нарівні з індивідами утворюють другу категорію суб'єктів права.

Якщо на початковому етапі римляни не знали поняття «юридична особа» (воно з'явилося пізніше і процес його формування був довгим), то руське право (як, власне, і російське) ним формально взагалі не оперувало.

Аналізуючи статус церковних інституцій – власників майна, К. Висоцький вказував: «...Теорія цивільного права і деякі законодавства визнають суб'єктів права – осіб фізичних і юридичних, розуміючи під останніми фіктивні особи, союзи людей і установи, наділені майном, що не належить окремо жодній фізичній особі <...>. Термін “юридична особа” не знайомий нашому законодавству; його можна знайти лише в остзейських місцевих законах. Загальні ж цивільні закони, ведучи мову про різного роду майно, за різними власниками, згадують майно державне, суспільне, належне установам та ін. Ведучи мову про майно різних установ, закон згадує, між іншим, про майно церковних, монастирських, архієрейських будинків, духовно-навчальних закладів. Із законодавства нашого вбачається, що воно визнає за окремими церковними установами майнову правоздатність» [11, с. 75].

Слід зазначити, що Звід законів Російської імперії – збірник діючих на той час законів – не мав чіткої уніфікованої термінології для цих установ. М. Суворов називав їх інституціями і на римський манер – корпораціями. У Зводі законів (неофіційне видання 1912 р., ст. 413 Т. X) церковні організації, наділені відокремленим майном, названо «установленнями» [12, с. 36]. Цей останній термін зазвичай означає установу (пор. ст. 698) як вид юридичної особи, який протистоїть конкретному стану чи спільноті – корпорації. Цієї термінології, однак, не дотримано у Зводі законів: у ст. 2291 Зак. Цив. монастирі та інші духовні установи віднесено до «стану осіб», а в ст. 8 Ст. лісового ліси, придбані духовним відомством, архієрейськими будинками, монастирями і церквами, віднесено до «громадських» лісів [13, с. 198].

У ст. 413 Т. X Зводу законів Російської імперії майново правоздатними суб'єктами названо архієрейські будинки, монастирі та окремі церкви. З цього можна зробити такі висновки: 1) держава не визнавала православну церкву

в цілому суб'єктом права і власником церковного майна; 2) майновою правоздатністю наділялись окремі церковні інституції.

Аналіз процесу запозичення європейським правом латинської *universitas*, її модифікації і пристосування до нових реалій життя дозволив дореволюційним цивілістам дійти висновків про можливість виділення двох типів юридичних осіб – із корпоративною та інституційною природою: «...і в нас, і на заході, з'явилися два типи союзного правоволодіння: один, випрацюваний церковною традицією, не місцевого походження, який за внутрішньою природою відповідає класичній *universitas* або *primus corpus*, громаді або установі самодостатнім у сенсі його правовідносин, не пов'язаному з тими чи іншими членами союзу або дестинатерами, юридично відокремленому; інший або інші типи, які мають велику варіативність побудови, зазвичай набагато більш абстрактного, формального і не настільки віддаленого від наявного складу членів союзу» [14, с. 572]. Визначаючи природу окремих церковних інституцій, М. Дювернуа підкреслював: «...Дієздатність їх залежить, поза сумнівом, від інституційної, а не від корпоративної природи, хоча кн. I, розд. II, від. IV трактує про стани духовенства православного, приписуючи сюди всі названі церковні установи» [14, с. 573].

У цьому зв'язку невизначеним залишається питання щодо центрального органу управління православною церквою – Святійшого Синоду, який також був церковною інституцією, а отже, міг би претендувати на статус юридичної особи.

К. Анненков, погоджуючись із думкою К. Висоцького, не визнавав Синод самостійною юридичною особою, а лише «представником державної скарбниці нарівні з іншими відомствами та установами, які утримуються за рахунок держави» [15, с. 220]. З огляду на це можна зауважити таке: 1) окремі церкви, монастирі та архієрейські будинки також наділялись майном державою, а духовенство утримувалося відповідно до штатів, і зазначена обставина не перешкоджала визнанню за ними статусу юридичної особи; 2) Синод міг претендувати на статус юридичної особи, представляючи виключно себе, тобто визнання його юридичною особою не тягнуло б за собою поширення цього статусу на всю церкву. Проте державні установи майна, окремого від держави, не мали. Тому їм було відмовлено в майновій правоздатності, що унеможливило визнання їх юридичними особами.

Апелюючи до думки опонентів, М. Суворов вказував: «...Отже, всі церковні особи підводять

під поняття товариств. Із цієї хиткої термінології (ст. 413 Т. X Зводу законів Російської імперії) можна зробити, напевно, лише висновок, що духу російського законодавства не суперечить визнання юридичною особою як церковної корпорації, так і церковної інституції» [16, с. 31]. Таким чином, на думку М. Суворова, духу тогочасного законодавства не суперечило б визнання юридичними особами ні Синоду (як і інших церковних інституцій), ні православної церкви в цілому. Але існувала одна велика проблема: закон прямо не називав ані всю церковну організацію, ані Святійший Синод з окремими єпархіями чи духовними консисторіями майново правоздатними особами, і на цьому беззаперечному аргументі ґрунтувалась позиція опонентів.

Позиція прихильників визнання Синоду юридичною особою була зумовлена положеннями канонічного права і базувалась на інтерпретації історичних подій. Так, синодальна реформа Петра I замінила владу патріаршу владою Синоду, яка поширювалась не на одну єпархію. Разом з тим патріарх був єпархіальним архієреєм, мав свою єпархію (Патріаршу область, яку в подальшому було замінено Синодальною). Вона управлялась делегатами чи уповноваженими від Синоду, але де-юре мала своїм єпархіальним архієреєм Синод [16, с. 38]. Окрім того, до

Синоду перейшли колишній патріарший будинок, перейменований у синодальний, та колишні патріарші вотчини, також перейменовані в синодальні. Деякий час навіть були при Синоді «синодальні дворяни», хоча ще Петро I до синодальної реформи намагався покласти край існуванню при архієрейських будинках архієрейських бояр і дітей боярських, переписати їх і перевести на службу державі [17, с. 530].

Отже, очевидним є той факт, що патріарх володів областю і вотчинами як єпархіальний архієрей, старший серед інших архієреїв за статусом. Якби не синодальна реформа, патріарший будинок вважався б юридичною особою, але це не означало б автоматичного поширення названого статусу на церкву в цілому, оскільки церква – інститут «не від цього світу» і в світських умовах неможливо віднайти для нього належного статусу, який би відповідав його духовній сутності. Невизнання за Синодом статусу юридичної особи цілком відповідало логіці синодальної реформи – він був органом державного управління в церковних справах, тому за ним не визнавалось права набувати майно для власних потреб, на відміну від монастирів, церков і архієрейських будинків, яким майно було потрібно для забезпечення їхньої життєдіяльності і виконання своїх функцій.

Список літератури

1. Пространний христианский катехизис Православной Кафолической Восточной Церкви [Электронный ресурс] / [сост.: свт. Филарет (Дроздов)]. – Режим доступа: http://prihod.rugraz.net/assets/pdf/Svjatitel_Mitropolit_Filaret-Prostrannij_Katehizis.pdf. – Загл. с экрана.
2. Аквилонев Е. Церковь. Научные определения Церкви и апостольское учение о ней как о Теле Христовом / Е. Аквилонев. – СПб. : Тип. А. Катанского и К°, 1894. – VI, 254, 90 с.
3. Павлов А. С. Курс церковного права / А. С. Павлов. – СПб. : Лань, 2002. – 384 с.
4. Бердников И. Государственное положение религии в Римско-Византийской империи / И. Бердников. – Казань : Тип. Императорского университета, 1881. – VI, 566, IV с.
5. Кулаковский Ю. Коллегии в Древнем Риме. Опыт по истории римских учреждений / Ю. Кулаковский. – К. : Университетская типография, 1882. – II, 137, 1 с.
6. Суворов Н. С. Учебник церковного права / Н. С. Суворов ; под ред. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2004. – 504 с.
7. Мышцын В. Н. О православном приходе, как юридическом лице / В. Н. Мышцын // Юридические записки, издаваемые Демидовским Юридическим Лицеом. – Ярославль, 1913. – Вып. I–II (XV–XVI). – С. 49–97.
8. Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву / Н. С. Суворов. – М. : Статут, 2000. – 299 с. – (Классика российской цивилистики).
9. Никодим, Епископ Далматинский. Православное церковное право. Составлено по общим церковно-юридическим источникам и частным законам, действующим в автокефальных церквах / Никодим, Епископ Далматинский ; пер. с серб. Мил. Г. Петровича. – СПб. : Тип. В. В. Комарова, 1897. – XIX, 708 с.
10. Ельяшевич В. Б. Юридическое лицо в концепции римского права и в современных теориях / В. Б. Ельяшевич // Избранные труды о юридических лицах, объектах гражданских правоотношений и организации их оборота : в 3 т. Т. 1 / В. Б. Ельяшевич. – М. : Статут, 2007. – С. 467–489.
11. Высоцкий К. Церковно-имущественное право по русскому законодательству / К. Высоцкий // Журнал гражданского и уголовного права. – Тип. Правительствующего Сената, 1887. – Кн. 1. – С. 74–128.
12. Кн. 3 : О порядке приобретения и укрепления прав на имущество в особенности // Свод законов Российской империи. Т. X / [предисл. И. Д. Мордухай-Болтовского]. – СПб. : Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912.
13. Кн. 2 : О порядке приобретения и укрепления прав на имущество вообще. Ст. 383–441 // Свод законов Российской империи. Т. X. Ч. 1 : Свод законов гражданских / [ред.: А. Э. Вормс, В. Б. Ельашкевич]. – М. : Изд-во З. М. Зильберберга, 1913. – 387 с.
14. Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву / Н. Л. Дювернуа. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. – 936 с.
15. Анненков К. Н. Система русского гражданского права / К. Н. Анненков. – Т. 1 : Введение и Общая часть. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – 672 с.
16. Суворов Н. Центральная организация церкви, как юридическое лицо / Н. Суворов // Журнал юридического общества при Императорском С.-Петербургском университете. – Тип. Правительствующего Сената, 1895. – Кн. 5. – С. 27–54.
17. Горчаков М. О земельных владениях всероссийских митрополитов, патриархов и Св. Синода (988–1738 гг.). Из опытов исследования в истории русского права / М. Горчаков. – СПб. : Тип. А. Траншеля, 1871. – 558, 251 с.

T. Shmariova

RELIGIOUS INSTITUTIONS OF THE ORTHODOX CHURCH AS LEGAL ENTITIES IN THE SYNODAL PERIOD

The article considers the institutional structure of the Orthodox Church in the Russian Empire in the Synodal period. Religious institutions are analyzed in the context of the doctrine of civil law and of the law of the studied times as subjects of law of the church property, and simultaneously as parts of single local church united by the rules of canonicity, hierarchy, administration, and control.

The Church is considered to be a community of believers, and at the same time an institution that must exist until the end of the world. In the canonical meaning the Church is Unitary, Saint, Collegiate, and Apostle.

Starting from Constantine, Christian emperors used to allow Christians to acquire property, and this brought many questions as to who had to be its owner, which influenced the quantity and variety of theories about the origins of the church property.

The formed tradition of providing particular church communities with property was taken by Kievan Rus from Byzantium and naturalized in all areas that were in the canonical subordination. At the same time, the community was in the canonical subordination of the bishop, who had influence on the management and order of the church properties as well. This is one of the specifics of the legal regime of the church property. The Law in the Russian Empire had no concept of "legal entity". Churches and monasteries acquired land ownerships and other movable and immovable property mainly through grants and wills in remembrance of the soul. The authorities limited such achievements and restricted them. In 1764 church lands were secularized. In the times of Peter I, patriarchal control of the church was replaced with the Synodal one. The Holy Synod was stated to be the authority, thus, church property was subjected to the treasury management. At the same time, some church institutions like bishops' houses, monasteries and churches kept the right to own and rule (with consideration of canonical rules) over separated property.

The above mentioned allows to state that the named church institutions were establishments that, according to the fact of owning separated property, ability of gaining rights and doing their duties, the right of being suitors and defendants in justice, can be considered as legal entities.

Keywords: Russian Empire, Synodal period, the Orthodox Church, religious institutions, legal entity.

Матеріал надійшов 07.07.2016